

De relatie tussen opvattingen over gender en homoseksualiteit

Een casestudy van *De Groene Amsterdammer* sinds 1911

Tim Savenije & Jan Willem Duyvendak

Sinds het einde van de jaren zestig zijn de opvattingen over homoseksualiteit in Nederland flink positiever geworden. Vandaag de dag keuren nog maar weinig Nederlanders homoseksualiteit expliciet af. Tegelijkertijd gaat deze acceptatie vaak gepaard met de voorwaarde dat homoseksuele mannen en vrouwen 'normaal' moeten doen. Hoe zijn deze patronen te begrijpen?

Anders dan zelf-feliciterende verhalen van politici over 'Nederlandse tolerantie' suggereren, kent de Nederlandse samenleving een lange traditie van negatief gekleurde opvattingen over homoseksualiteit. Pas aan het einde van de jaren zestig van de vorige eeuw komen die opvattingen flink in beweging. Het denken over homoseksualiteit wordt dan plotseling positiever en tot op de dag vandaag zet deze ontwikkeling zich voort (Kooy 1980; Tielman 1982; Hekma 1992; Keuzenkamp 2010a; 2010b).

Van volledige gelijkwaardigheid van homoseksualiteit en heteroseksualiteit is echter nog geen sprake. Expliciete afwijzing van homoseksualiteit komt weliswaar steeds minder voor maar subtielere vormen van 'homonegativiteit' blijken nog steeds wijdverbreid. Dit blijkt uit de paradoxale resultaten van Nederlandse onderzoeken naar opvattingen over homoseksualiteit. Enerzijds tonen deze dat minder dan vijf procent van de Nederlanders het oneens is met de stelling dat homoseksuele mannen en vrouwen vrij moeten zijn om hun leven te leiden zoals zij dat willen (Adolfson en Keuzenkamp 2006: 30; Keuzenkamp 2010b: 34). Anderzijds is de dominante opvatting dat homoseksuelen niet té open mogen zijn over hun homoseksualiteit. Expliciete expressies van homoseksualiteit en genderdeviant gedrag leiden dikwijls tot stevige verbale veroordelingen en in sommige gevallen zelfs tot fysieke agressie. Zaken die normaal zijn voor heteroseksuelen – zoals zoenen in het openbaar – roepen grote weerstand op waar het homoseksuele mannen en vrouwen betreft (Hekma et al. 2006; Van der Klein et al. 2009; Keuzenkamp 2010c; Buijs et al. 2008). Een onderzoek naar geweld tegen homomannen concludeert dat met name 'anale seks (vooral de passieve rol), vrouwelijk gedrag van homomannen (nichterigheid), de zichtbaarheid van homoseksualiteit (homo's die hun seksuele voorkeur expliciet uitdragen en benoemen) en de angst om door een homo versierd te worden [...] ergernis, afkeuring en walging' oproepen (Buijs et al. 2008: 106).

Homoseksuele mannen en vrouwen zelf blijken overigens niet veel ruimenken-der dan heteroseksuelen. Veel homoseksuele vrouwen en mannen keuren zicht-

bare uitingen van homoseksualiteit af. Net als veel heteroseksuelen zijn zij van mening dat homoseksuelen in het openbaar ‘gewoon’ moeten doen, wat wil zeggen: zich aanpassen aan de ‘seksuele en geslachtsnormen van de heteroseksuele meerderheid’ (Hekma et al. 2006: 231). Zowel homoseksuelen als heteroseksuelen definiëren homoseksualiteit als iets dat primair privé hoort te zijn.

Deze hedendaagse variant van ‘homonegativiteit’ blijft niet zonder gevolgen. Niet alleen ligt het aan de basis van fysiek geweld tegen homoseksuele mannen, maar ook zijn er aanwijzingen dat ervaringen met homonegativiteit de psychosociale gezondheid van homoseksuele mannen en vrouwen negatief beïnvloeden (Buijs et al. 2008; Van Bergen en Van Lisdonk 2010).

Wetenschappers hebben op uiteenlopende wijzen geprobeerd om de opvattingen over homoseksualiteit, en de veranderingen daarin, te verklaren (Van Stolk 1991; Schuyf en Krouwel 1999; Kooy 1980; Mol 2005; Schnabel 1990; Seidman 2010; D’Emilio 1983). Hoewel deze verklaringen interessante inzichten bieden, roepen ze zonder uitzondering vragen op. Geen enkele verklaring kan zowel overtuigend uitleggen waarom de Nederlandse opvattingen over homoseksualiteit door de tijd veranderd zijn, als waarom er tegenwoordig nog steeds sprake is van homonegativiteit en waarom afkeer van genderdeviantie daarin zo’n belangrijke rol speelt.

Het is opmerkelijk dat gender in mainstream sociologische verklaringen voor de veranderende opvattingen over homoseksualiteit, op een enkele uitzondering na (Seidman 2010: 47-54), nauwelijks een rol speelt. Toch is daar is alle aanleiding toe, aangezien empirisch onderzoek uitwijst dat opvattingen over gender een belangrijke rol spelen bij de afwijzing van homoseksualiteit (Buijs et al. 2008; Felten et al. 2010). Buiten het terrein van de mainstream sociologie is door theoretici wel op de nauwe vervlechting van gender en seksualiteit gewezen, bijvoorbeeld door Rubin (1975), Sedgwick (1993; 2011), Butler (2004; 2008) en Halperin (2012). Er bestaan dan ook zowel empirische als meer theoretische aanleidingen om bij de sociologische studie van verschuivende opvattingen over homoseksualiteit de heersende opvattingen over gender te betrekken.

In dit artikel onderzoeken we de verhouding tussen opvattingen over gender enerzijds en opvattingen over seksuele oriëntatie anderzijds. Eerst zetten we uiteen hoe relationeel-sociologische inzichten interessante aanknopingspunten bieden voor een interpretatie van de hiervoor geschetste patronen met betrekking tot homonegativiteit. Door bestudering van een selectie van artikelen uit *De Groene Amsterdammer* sinds 1911 onderzoeken we vervolgens in welke mate en op welke manier veranderingen in het denken over gender en homoseksualiteit in dit blad gerelateerd zijn.

Gender en homoseksualiteit in relationeel perspectief

De keuze voor het relationeel-sociologisch perspectief komt voort uit de potentie die het heeft om bovenstaande patronen beter te begrijpen: er is enerzijds sprake van toenemende expliciete homo-acceptatie maar anderzijds lijkt deze acceptatie gebonden te zijn aan opvattingen over gendernormaliteit en onzichtbaarheid van homoseksualiteit, resulterend in meer subtiele vormen van homonegativiteit.

Daarnaast biedt de benadering aanknopingspunten om de homonegatieve houding van veel homoseksuelen (m/v) zelf te begrijpen.

Al eerder hebben sociologen vanuit een relationeel perspectief naar gender en seksuele oriëntatie gekeken. Zo hebben Bram van Stolk en Cas Wouters (1980) zowel de verhouding tussen vrouwen en mannen als tussen heteroseksuelen en homoseksuelen geanalyseerd. Voortbouwend op de inzichten van Norbert Elias' boek *Gevestigden en buitenstaanders* beschrijven zij de emancipatie van relatieve buitenstaanders, i.c. vrouwen en homoseksuelen, ten opzichte van 'hun gevestigden', mannen en heteroseksuelen. Zij behandelen deze twee emancipatieprocessen als losstaande gevallen waarbij een vergelijkbare dynamiek speelt, hoewel in hun onderzoek wel degelijk aanwijzingen bestaan voor een mogelijke samenhang. De auteurs constateren namelijk dat de problemen van veel homoseksuelen rond zelfaanvaarding en zelfrespect ontstaan doordat zij als homoseksuelen niet kunnen voldoen aan de voorstellingen over 'echte mannen' en 'echte vrouwen' waarmee zij zijn grootgebracht.

Pierre Bourdieu (2001) heeft vanuit een relationeel perspectief genderverhoudingen geanalyseerd. Naast waardering oogste zijn boek *Masculine Domination* kritiek omdat het weinig genuanceerd is en weinig oog heeft voor feministische bijdragen, terwijl zijn ideeën daar soms nauw bij aansluiten (Anderson en Cancian 2002; Uhlmann 2002; Moore 2002). Niettemin biedt het werk een aantal bruikbare inzichten voor het begrijpen van homonegativiteit.

Bourdieu lijkt in *Masculine Domination* Judith Butler (Salih 2002: 80) te volgen door het onderscheid tussen mannen en vrouwen niet te benaderen als een onvermijdelijk feit, maar als een arbitraire sociale constructie. Volgens Bourdieu zijn dit onderscheid en de bijbehorende rolpatronen de uitkomst van een historische strijd, waarbij 'mannen' aan het langste eind hebben getrokken. Hij beschrijft de paradigmatische verhouding tussen de mannelijke en vrouwelijke genders als die van respectievelijk subject en object. De mannenheerschappij brengt met zich mee dat vrouwen worden gesocialiseerd om te streven naar een positieve beoordeling door mannen. Mannen dienen te overheersen, eer en roem na te jagen en zoeken bevestiging van andere mannen. Deze plicht om zich steeds weer te bewijzen, maakt mannen ook kwetsbaar: als ze hun status willen behouden, mogen ze geen zwakheid, geen vrouwelijkheid tonen. Ook op het terrein van de seksualiteit hechten mannen doorgaans aan hun positie van subject. Ze moeten veroveren en penetreren. Associaties met de lager gewaardeerde passieve rol, worden als een belediging gevoeld.

Homonegativiteit als product van mannenheerschappij

Net als Van Stolk en Wouters gebruiken wij inzichten uit *Gevestigden en buitenstaanders* (Elias 2005). Een centraal inzicht is dat groepen die in termen van macht superieur zijn, hun definitie van de werkelijkheid grotendeels kunnen opleggen. Zo slaagt de gevestigde groep erin aan haar machtsoverwicht aanzien en zelfrespect te ontlenen terwijl buitenstaanders hun eigen lagere waarde accepteren. Bestaande ongelijkheden worden als vanzelfsprekend of zelfs onvermijde-

lijk geaccepteerd. In de verhouding tussen mannen en vrouwen betekent dit dat noch bij de mannelijke overheersers, noch bij de vrouwelijke ondergeschikten de gedachte opkomt om de bestaande ongelijkheden te bevragen die zijn geïnstitutionaliseerd in, en worden bestendigd door, de genderrollen.

Deze mannelijke definitiemacht speelt in onze benadering een centrale rol. Hij bepaalt niet alleen de verhouding tussen mannen en vrouwen maar ook – zo luidt onze hypothese – de opstelling ten aanzien van homoseksualiteit, omdat homoseksualiteit ervaren wordt als een afwijking van gendernormen: zoals een vrouw met een kort kapsel of een man met elegante gebaren zich niet houdt aan de gendernormen, zo kan ook het uiten van seksuele aantrekkings tot geslachtsgenoten als een vorm van genderdeviantie worden ervaren. Een ‘echte vrouw’ hoort immers seks te (willen) hebben met een man, en voor mannen geldt het omgekeerde. Onderzoek laat zien dat het ervaren van homoseksualiteit in termen van genderdeviantie – homoseksuelen als niet-echte mannen of vrouwen – in Nederland inderdaad regelmatig voorkomt (Felten et al. 2010; Keuzenkamp 2010b).

Genderdeviant gedrag, zowel op seksueel als niet-seksueel vlak, vormt een bedreiging voor de status en het zelfrespect die mannen aan hun groepslidmaatschap ontleen. Op twee manieren kan gedrag van mannen leiden tot verlies van status en zelfrespect van mannen. Een eerste manier is door zichzelf niet aan de codes voor mannelijk gedrag te houden. Als een man deze zelfdisciplinerende niet opbrengt, komt zijn status als ‘echte man’, als volwaardig lid van de meest gerespecteerde groep, in gevaar. Hij loopt dan risico op individuele statusdaling. Een tweede gevaar is genderdeviant, dat wil zeggen vrouwelijk en daarmee minderwaardig, gedrag van andere mannen. Dit vormt een aanval op het groepscharisma en daarmee op het zelfrespect van alle mannen: het onderscheid tussen superieure mannen en minderwaardige vrouwen wordt er kleiner door. De associatie van mannen met de vrouwelijke gender tast het aanzien van de gehele groep mannen aan, waardoor collectieve statusdaling plaatsvindt. Een indirect effect van genderdeviant gedrag van andere mannen is dat het de vanzelfsprekendheid vermindert dat een man zijn eigen gedrag modelleert tot stereotiep mannelijk gedrag, hetgeen de kans op individuele statusdaling vergroot.

Afkeer van homoseksualiteit is zo onderdeel van afkeer van genderdeviantie. Een man die zich onmannelijk gedraagt – of dat nou is door vrouwelijke gebaartjes, door zich niet als seksueel subject maar als seksueel object te gedragen, of door andere mannen tot seksueel object te maken – wekt afwijzende reacties van andere mannen op. Door zich te distantieëren van zulk onmannelijk, en daarmee oneerlijk, gedrag van andere mannen, kan een ‘echte’ man zijn aanzien en zelfrespect redden. Deze afwijzing van onmannelijk gedrag en de uitsluiting van mannen die dit gedrag vertonen, hebben als effect dat andere mannen die geneigd zijn zich genderdeviant te gedragen, worden gedisciplineerd. Zo dwingen, deels onbedoeld en ongepland, mannen elkaar tot – zowel seksueel als niet-seksueel – genderconform gedrag en wordt de gendertweedeling bestendigd.

Maar ook genderdeviant gedrag van vrouwen tast de vanzelfsprekendheid aan van het onderscheid waaraan mannen hun status en zelfrespect ontleen. Zulk gedrag kan daarom ook op afwijzing rekenen. Elias beschrijft in *Gevestigden en buitenstaanders* precies dit fenomeen: dat heersende groepen reageren met uit-

sluiting wanneer een overheerste groep het gedrag vertoont dat typerend wordt geacht voor de dominante groep (Elias 2005: 44). De mannelijke angst om de mannelijke privileges te verliezen, door geassocieerd te worden met de positie van vrouwen of doordat vrouwen zich de rol van mannen aanmeten, zou zo aan de basis kunnen liggen van homonegatieve opvattingen en gedragingen.

Homonegativiteit bij homoseksuelen en heterovrouwen

Het zijn echter niet alleen heteromannen die openlijke homoseksualiteit en genderdeviant gedrag veroordelen. Ook homoseksuelen (m/v) en heteroseksuele vrouwen doen dat, zij het in mindere mate (Hekma et al. 2006: 231; Adolfsen en Keuzenkamp 2006: 42; Keuzenkamp 2010b: 46). Zij zijn in die zin 'medeplichtig' aan hun eigen achterstelling. Hoe valt dat te begrijpen? Hebben deze groepen niet juist belang bij het omverwerpen van de rigide gendertweedeling?

Ook dit valt te begrijpen vanuit het relationeel-sociologische inzicht dat ondergeschikte groepen de werkelijkheid vaak accepteren zoals die door de dominante groep wordt gedefinieerd. Met de vanzelfsprekendheid van gendernormen gaat de vanzelfsprekende afwijzing van genderdeviantie gepaard. Dat homoseksuele mannen en vrouwen afwijken van de aan hen toegeschreven genderrol, is daarom voor velen van hen geen aanleiding tot verzet tegen de heersende normen, maar leidt vooral tot gevoelens van schaamte: "That self-defeating emotion that arises when the dominated come to perceive themselves through the eyes of the dominant, that is, are made to experience their own ways of thinking, feeling and behaving as degraded and degrading" (Wacquant 2004: 393). Door het machts-overwicht van genderconforme mannen kunnen vrouwen en genderdeviante mannen zich moeilijk onttrekken aan de voor hen nadelige definities over wat het betekent een 'echte' vrouw of man te zijn.

Vanuit dit perspectief is het niet verrassend dat nogal wat homo- en biseksuelen aangeven liever heteroseksueel te willen zijn en dat relatief veel homoseksuelen kampen met psychosociale problemen en gedachten aan zelfdoding (Hospers en Keuzenkamp 2010: 85; Van Bergen en Van Lisdonk 2010: 175; Bos en Ehrhardt 2010: 97; Keuzenkamp 2010c). Het behoren tot een gestigmatiseerde groep leidt tot diepgewortelde gevoelens van minderwaardigheid:

'De collectieve schande die over [gestigmatiseerde] groepen wordt afgeroepen door andere machtigere groepen en die tot uiting komt in een stereotiep soort afkeurende roddel en gestandaardiseerde schimpscheuten, ligt gewoonlijk diep verankerd in de persoonlijkheidsstructuur van de ertoe behorende mensen als deel van hun persoonlijke identiteit. Als zodanig kunnen zij zich er moeilijk van losmaken' (Elias 2005: 157).

Van Stolk en Wouters (1980) concludeerden dan ook dat geschonden ideaalbeelden met betrekking tot 'echte mannen' en 'echte vrouwen' de kern vormden van de geringe zelfaanvaarding en zelfrespect van homoseksuelen.

Veranderende opvattingen over homoseksualiteit

Als homonegatieve opvattingen voortkomen uit een ongelijke machtsbalans tussen mannen en vrouwen, zullen homonegatieve opvattingen afnemen naarmate de machtsbalans minder ongelijk wordt. Immers, wanneer vrouwen minder afhankelijk van mannen worden, moeten mannen steeds meer rekening gaan houden met de belangen van vrouwen. Zij kunnen vrouwen niet zo eenvoudig meer uitsluiten of hen neerbuigend behandelen. Tegelijkertijd hoeven vrouwen in hun gedrag juist minder rekening te houden met mannen. Toename van macht, status en zelfrespect van vrouwen, kan dan via de volgende effecten leiden tot afname van afwijzing van *homoseksuelen*:

- 1 Het wordt voor mannen minder aantrekkelijk vrouwen te disciplineren in hun genderrol. Door het toegenomen zelfrespect zullen vrouwen minder snel geneigd zijn hieraan gehoor te geven en door hun sterkere machtspositie kunnen vrouwen effectiever de strijd met disciplinerende mannen aangaan.
- 2 Stigmatisering van genderdeviante mannen wordt minder effectief. Doordat vrouw-zijn steeds minder als statusverlagende eigenschap en als belemmering voor de toegang tot macht wordt beschouwd, is het minder erg om er als man van te worden beschuldigd geen 'echte' man te zijn.
- 3 Stigmatisering van genderdeviante mannen wordt riskanter. Vrouwen – met toegenomen zelfrespect – zullen eerder aanstoot nemen aan de onderwaardering van vrouwen die daaruit spreekt.
- 4 Er is voor mannen minder aanleiding de identiteit als 'echte man' fel te verdedigen. Immers, door de toegenomen waardering voor vrouwen en de vergroting van hun machtskansen, levert de genderconformiteit mannen minder voordelen op.

De gendertweedeling verliest zo relevantie zodra de machtsongelijkheid tussen mannen en vrouwen afneemt. Genderdeviant gedrag zal minder hard worden afgekeurd en het ligt dan voor de hand dat meer mensen open zullen zijn over hun genderdeviante gedragingen of voorkeuren. Dit geldt zowel op het terrein van de seksualiteit als daarbuiten.

Als veranderende opvattingen over homoseksualiteit worden benaderd als een (bij)product van de veranderde machtsbalans tussen mannen en vrouwen, betekent dat dan dat veranderende opvattingen over gender temporeel aan veranderende opvattingen over homoseksualiteit voorafgaan? Dat lijkt ons niet. Immers, direct op het moment dat de waardering voor vrouwen toeneemt, verliest de gendertweedeling aan relevantie, waardoor de mogelijkheden en noodzaak tot veroordeling van genderdeviantie afnemen. Onze hypothese is dan ook dat opvattingen over gender en opvattingen over seksuele oriëntatie min of meer tegelijkertijd en in dezelfde richting – namelijk richting meer óf minder tolerantie voor deviantie – veranderen. Een minder strikte scheiding van genderrollen en grotere aandacht en waardering voor (de belangen van) vrouwen zouden tegelijkertijd moeten optreden met een minder sterke veroordeling van homoseksueel gedrag en grotere aandacht en waardering voor (de belangen van) homoseksuelen.

Methode

Om patronen op te sporen in de veranderende houdingen ten aanzien van gender en homoseksualiteit, hebben we ervoor gekozen om een lange periode te bestuderen. De onderzochte periode loopt van 1911, het jaar waarin het homo-discriminerende strafwetartikel 248bis werd ingevoerd, tot het afgelopen decennium. We hebben ervoor gekozen opvattingen gedurende deze periode te achterhalen door bestudering van *De (Groene) Amsterdammer*.¹ De keuze voor dit weekblad is hoofdzakelijk gemaakt om praktische redenen. Ten eerste heeft het blad een rijke historie, waardoor een lange periode kan worden onderzocht. Ten tweede zijn de uitgaven van dit blad tot 1940 gemakkelijk te doorzoeken, doordat deze digitaal beschikbaar zijn.

In een gesprek met ons gaf Rob Hartmans, die de geschiedenis van *De Groene Amsterdammer* heeft bestudeerd (Hartmans 2002), aan dat 'De Groene' in de door ons onderzochte periode – vergeleken met andere Nederlandse tijdschriften – gematigd progressief is over homoseksualiteit en gender. Alleen in de jaren zestig en zeventig waren de geluiden wat radicaler progressief. Voor ons onderzoek is het overigens niet van belang wat de precieze positie van *De Groene* was. We zijn primair geïnteresseerd in het onderzoeken van het mogelijke verband tussen vrouwen- en homo-emancipatie binnen de subcultuur waarvan *De Groene* een product is. Hierbij is onze aanname dat de opvattingen van de verschillende auteurs van *De Groene* de opvattingen binnen die progressieve subcultuur reflecteren. Als er op een zeker moment openlijke bi- of homoseksuelen aan het woord komen, dan interpreteren we dat als een indicatie dat dit in die periode kennelijk aanvaardbaar is binnen de subcultuur. Ons streven is dus uitdrukkelijk niet om een beschrijving te bieden van de historische ontwikkeling van opvattingen over homoseksualiteit en gender in Nederland, maar om *binnen een bepaalde subcultuur de mogelijke interactie tussen opvattingen over gender en homoseksualiteit te verkennen*.

Op basis van de overwegingen uit de vorige paragrafen, zijn de volgende onderzoeksvragen leidend geweest voor de verzameling en interpretatie van de data:

- Hoe hebben de opvattingen over homoseksualiteit (zowel de opvattingen over wat homoseksualiteit is, als de waardering van homoseksuelen en hun perspectieven en belangen) zich ontwikkeld?
- Hoe hebben de opvattingen over gender (zowel het soort rollen dat voor de seksen geschikt wordt geacht, als de waardering van de seksen en hun perspectieven en belangen) zich ontwikkeld?
- In hoeverre bestaan er aanwijzingen voor een verband tussen opvattingen over gender en homoseksualiteit?

Om veranderingen in beeld te krijgen, hebben we uit ieder decennium veertien artikelen geselecteerd die een beeld geven van de opvattingen over homoseksuali-

1 *De Groene Amsterdammer* heette tot in 1925 *De Amsterdammer*.

teit en gender: zeven over homoseksualiteit, zeven over gender.² We zijn de data-verzameling begonnen in het voor de homorechten belangrijke jaar 1911. Vervolgens hebben we stappen gemaakt van tien jaar, zodat we steeds in jaar één van ieder decennium met de dataverzameling begonnen (tweemaal zijn we hiervan afgeweken³). Een eerste reden om steeds naar hetzelfde jaar binnen ieder decennium te kijken, en bijvoorbeeld niet gericht te kijken naar jaren die belangrijk zijn geweest voor de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen, is dat we niet a priori wisten welke jaren dat zijn geweest. Ten tweede veronderstellen wij dat structurele veranderingen in afhankelijkheidsverhoudingen ten grondslag liggen aan veranderende opvattingen, zodat veranderingen in de moraal die in bijvoorbeeld 1988 optreden, ook nog in 1991 te zien zijn. Resultaten van opinieonderzoek naar de opvattingen van Nederlanders over homoseksualiteit gedurende de laatste decennia, suggereren dat deze opvattingen geen bijzonder grillig patroon kennen (Keuzenkamp 2010b: 43-44).⁴

De verzamelde artikelen zijn vaak lang en bestrijken uiteenlopende thema's. De dataset bestaat dan ook uit honderden pagina's tekst. Om deze data te analyseren, hebben we van de artikelen uittreksels gemaakt waarin we steeds een aantal categorieën⁵ invulden die rechtstreeks zijn gerelateerd aan de onderzoeksvragen. Het relationele perspectief benadrukt het belang van prereflexieve aannames die

- 2 Niet van ieder decennium is het gelukt om zeven artikelen te verzamelen. Soms omdat er niet meer artikelen lijken te bestaan, soms omdat het verzamelen van nog meer data te veel tijd kostte. Viermaal bleek het niet mogelijk om minimaal vijf artikelen voor een categorie te vinden waarin homoseksualiteit aan de orde kwam. In de periodes 1911-1920 en 1961-1970 hebben we slechts vier artikelen kunnen vinden, in de periode 1940-1950 slechts één en in de periode 1951-1960 geen enkele. Dat we in deze laatste twee periodes nauwelijks artikelen hebben gevonden, wil niet zeggen dat het taboe toen groter was dan gedurende de decennia daarvoor. Het is goed mogelijk dat we minder artikelen hebben gevonden, enkel omdat de uitgaven uit deze decennia niet digitaal te doorzoeken zijn.
- 3 We zijn niet in 1941, maar in 1940 begonnen met het zoeken naar artikelen omdat *De Groene Amsterdammer* tussen 1940 en 1945 niet is verschenen. Op deze manier konden we toch artikelen uit het begin van de jaren veertig verzamelen. Omdat we in 1940 slechts één artikel over homoseksualiteit vonden, hebben we ook nog gezocht in de uitgaven van 1945 tot 14 februari 1948. Helaas zonder resultaat. Ook in de jaren zestig zijn we van het stramien afgeweken. Na slechts één artikel over homoseksualiteit uit de jaren veertig te hebben gevonden en geen enkele de jaren vijftig, wilden we de kans verkleinen dat we in de jaren zestig ook geen artikelen zou vinden. Veronderstellend dat in de tweede helft van de jaren zestig meer is geschreven over homoseksualiteit, zijn we vanaf een half decennium later gaan zoeken: vanaf 1966.
- 4 De optie bijvoorbeeld uit ieder jaar één artikel te zoeken, was onhaalbaar vanwege beperkingen aan de beschikbare tijd. Daarnaast wordt de betekenis van de data problematischer indien één artikel een jaar moet representeren. Door meerdere opvattingen uit een korte periode te verzamelen, wilden we een zo genuanceerd mogelijk beeld voor die periode vormen.
- 5 De uittreksels van de artikelen over de verhouding tussen mannen en vrouwen bevatten citaten waarin de rollen en waardering voor mannen en vrouwen aan de orde komen, een samenvatting van het artikel en een kernachtige duiding van wat uit het artikel bleek over de rolverdeling tussen mannen en vrouwen en over de waardering voor de inbreng van mannen en vrouwen. De uittreksels van de artikelen over homoseksualiteit bevatten een samenvatting van het artikel en citaten over de waardering van homoseksualiteit. Daarnaast noteerden wij wat werd geschreven over de aard en de normatieve waardering van homoseksualiteit, in hoeverre er aandacht was voor het perspectief van homoseksuelen en of er een verband werd gelegd tussen homoseksualiteit en gender.

de ervaringen, waarderingen en gedragingen van mensen beïnvloeden (Bourdieu en Wacquant 2007: 74). Om dit soort aannames te achterhalen, hebben we niet enkel gelet op de grote lijnen van het artikel maar ook gekeken naar zaken die de auteurs meer terloops hebben benoemd.

Op basis van de uittreksels hebben we voor beide categorieën artikelen (die over homoseksualiteit en die over gender) per decennium een beschrijving van de opvattingen gemaakt. Deze beschrijving is steeds getoetst aan de originele teksten. Zo ontstonden zowel voor de opvattingen over homoseksualiteit, als voor de opvattingen over gender tien 'meetmomenten' die konden worden vergeleken.

We hebben vervolgens bekeken op welk moment de inhoud van de categorieën uit de uittreksels sterk veranderde. Dit bleek, zowel met betrekking tot de opvattingen over gender als over homoseksualiteit, op drie momenten te gebeuren. De opvattingen over beide onderwerpen waren in 1966 duidelijk anders dan bij de voorgaande meetmomenten. In de vroege jaren zeventig waren de opvattingen opnieuw duidelijk veranderd en dat was weer het geval in de vroege jaren 2000. Zo tonen de verzamelde data vier discoursen met een verschillend karakter.

Dat zowel de opvattingen over gender als die over homoseksualiteit driemaal op hetzelfde meetmoment van karakter veranderen, is een aanwijzing dat beide zaken mogelijk met elkaar te maken hebben. Om te onderzoeken of sprake is van een direct verband, hebben we ook bekeken hoe genderdeviantie en homoseksualiteit in de artikelen uit *De Groene* met elkaar in verband worden gebracht. In het vervolg van deze tekst bespreken we eerst de vier discoursen. Vervolgens kijken we naar de relatie tussen gender en homoseksualiteit binnen de bestudeerde artikelen.

De jaren '10-'50: patriarchale opvattingen over mannen en vrouwen

De opvattingen over de verhoudingen tussen de seksen zijn in de eerste periode 'patriarchaal' van aard. Hoewel op verschillende momenten enige druk tot detraditionalisering van de sekseverhoudingen blijkt, bijvoorbeeld bij discussies over het vrouwenkiesrecht of het huwelijksvermogensrecht, blijven de opvattingen over gender tamelijk stabiel. De artikelen waarin gender een expliciete rol speelt, gaan in deze periode vooral over vrouwen. In dit op kunst, politiek en economie gerichte tijdschrift blijken mannen de onuitgesproken norm te zijn geweest. Zij worden als categorie zelden benoemd, maar vrouwen des te meer. Hiervan getuigen vaste rubrieken als de *Vrouwenrubriek* (1911), *Voor Vrouwen* (1921) en *Vrouwen en vrouwenleven* (1940). De continuïteit in deze eerste periode zit vooral in de boodschappen aan het adres van vrouwen. Vier boodschappen komen steeds terug.

Zelfbeheersing

Het eerste thema in het schrijven voor en over vrouwen is het 'kwaadaardige' van allerlei verlokkingen waaraan vrouwen zich over kunnen geven. Vooral feesten en drinken worden herhaaldelijk ontmoedigd. Vrouwen moeten zulke verleidingen weerstaan en plichtsgetrouw blijven. Dat zal ze uiteindelijk gelukkig maken. Soms

wordt de boodschap expliciet uitgesproken⁶, andere keren blijkt de boodschap uit verhalende gedichtjes, waarin het slecht afloopt met losbandige vrouwen. Na eerst te hebben genoten van feesten, dansen en drank, bezwijken de vrouwelijke hoofdpersonen aan syfilis⁷ of keren met een gebroken hart en verbroken familiebanden terug naar huis.⁸ De boodschap dat niet door het verkennen van de wereld en het najagen van plezier, maar enkel door zelfbeheersing en plichtsbesef een aangenaam leven bereikbaar is, wordt in deze periode meermaals herhaald.⁹ Wat precies de plichten zijn waaraan vrouwen zich dienen te houden, blijkt uit de andere constanten uit deze eerste periode.

Het huishouden

Uit een groot aantal artikelen blijkt de vanzelfsprekendheid dat vrouwen zich met het huishouden bezighouden. Soms worden vrouwen hier expliciet op aangesproken, meestal wordt er als vanzelfsprekend van uitgegaan. De meest progressieve auteurs pleiten voor de emancipatie van getrouwde vrouwen, die betaald werk zouden moeten kunnen doen, maar dan wel omdat het huishouden vrouwen tegenwoordig minder tijd kost.¹⁰ De mogelijkheid dat mannen huishoudelijke taken overnemen, komt nergens aan de orde. Veelzeggend is het betoog van een hoogleraar die ageert tegen het nieuwe huwelijksvermogensrecht, omdat het vrouwen volgens hem onnodig in een ondergeschikte positie houdt. Eén belangrijk winstpunt van de nieuwe wetgeving ziet hij wel: '[o]p het terrein der huishouding is dus de primaire positie der vrouw volkomen erkend'.¹¹ Dat het huishouden bij uitstek een vrouwentaak is, blijkt ook uit de verschillende recepten¹² en een prijsvraag voor 'naaldwerk'¹³ die de vrouwenrubrieken vullen. Een stuk over plattelandsvrouwen beschrijft hoe voor hen 'het huis nummer een' is en 'handige doorknoopjurken' ertoe dienen 'het werk in huis te verlichten'.¹⁴ In 1951 wordt ook nog hartstochtelijk gepleit voor een geïnstitutionaliseerde opleiding waar jonge meisjes worden opgeleid tot huisvrouw: 'Geen cursussen koken en naaien voor deze meisjes, een school moet het zijn, een school in bedrijfstijd, iedere week een ochtend of een middag waarin deze jonge meisjes onderlegd worden in al deze vakken.'¹⁵

De kinderen

Wat geldt voor het huishouden, geldt ook voor de opvoeding. Vrouwen worden geacht die voor hun rekening te nemen en niemand stelt dat ter discussie. In

6 Vanwege het grote aantal verwijzingen naar artikelen uit *De (Groene) Amsterdammer*, zijn de verwijzingen hiernaar beperkt tot de datum en het paginanummer, in dit geval: 1/1/1921, p.5.

7 1/1/1911, p.8.

8 13/6/1931, p.17.

9 Bijvoorbeeld ook in: 6/1/1951, p.3.

10 18/4/1931, p.9; 31/3/1951, p.5.

11 11/4/1931, p.2.

12 Twee artikelen op 6/1/1940, p.13; twee artikelen op 13/1/1940, p.12.

13 1/1/1921, p.5.

14 17/2/1951, p.5.

15 14/4/1951, p.5.

vrouwenrubrieken vinden we artikelen over zingende kinderen¹⁶, onderwijsvernieuwing¹⁷ en een vrouwelijk raadslid dat een bioscoopverbod voor de jeugd heeft bewerkstelligd.¹⁸ De eerder aangehaalde school in bedrijfstijd moet niet enkel huisvrouwen voortbrengen, maar ook 'de Moeder van morgen om de baby van straks op te voeden'.¹⁹ En hoewel geëmancipeerde Amerikaanse vrouwen worden bejubeld, worden over de gevolgen voor de opvoeding wel kritische vragen gesteld aan een afgevaardigde van *The U.S.A. Information Service*:

'Wij vroegen de spreekster na afloop van de lezing hoe men in haar land denkt over het werken van de aanstaande en jonge moeder in een werkkring buitenshuis. [Onder andere vanwege] de grote behoefte van het jonge kind aan liefde en warmte die eigenlijk alleen door de moeder kan worden gegeven en die nu eenmaal nooit geëlectriceerd zal kunnen worden.'²⁰

Het uiterlijk

Een artikel uit 1951 waarin wordt gesteld dat een beroep als dat van mannequin voor mannen is uitgesloten²¹, laat zien dat aandacht voor het uiterlijk een vrouwenzaak is. Vrouwen worden regelmatig aangesproken op hun uiterlijke verzorging terwijl dit bij mannen niet gebeurt. Binnen de vrouwenrubrieken zijn er aparte kledingadviezen²² en de komst van een 'hulpmodemagazijn', een 'Paradijs der vrouwen', wordt erin aangekondigd.²³ Ook wordt er geschreven over de tentoonstelling van 'de eerste "goede kleding" voor plattelandsvrouwen'. Deze is georganiseerd om, met het oog op 'het normale verlangen er goed uit te zien [...], te proberen het gevoel van eigenwaarde van de plattelandsvrouwen te verbeteren'.²⁴

De jaren '10-'50: afwijzen en liefst zwijgen over homoseksualiteit

Tussen 1911 en de jaren zestig is de houding ten aanzien van homoseksualiteit in *De (Groene) Amsterdammer* sterk negatief. Het onderwerp komt zelden aan de orde en als dit wel gebeurt, wordt het vaak beschreven als een medisch of psychiatrisch probleem. Voor het perspectief van homoseksuelen zelf is in deze periode nauwelijks aandacht.

Het taboe op homoseksualiteit

Een eerste constatering is dat het onderwerp homoseksualiteit in deze periode zelden centraal staat in artikelen. Homoseksualiteit komt meestal zijdelings aan

16 1/1/1921, p.5.

17 13/1/1940, p.12.

18 1/1/1921, p.5.

19 14/4/1951, p.5.

20 31/3/1951, p.5.

21 Idem.

22 1/1/1921, p.5; 6/1/1940, p.12.

23 22/1/1911, p.5.

24 17/2/1951, p.5.

de orde. De twee artikelen waarin homoseksualiteit wel centraal staat, wekken de indruk dat men het vaak lastig vindt het onderwerp te bespreken.

In 1923 publiceert *De Amsterdammer* een boekbespreking van *Het donkere vraagstuk der sexueele ethiek*, waarin verschillende facetten van homoseksualiteit worden besproken. De auteur van het boek noemt het schrijven ervan 'een pijnlijke plicht' en de recensent beschouwt het 'als een ongunstig teeken des tijds [...] dat een studie over het vraagstuk der homosexualiteit aan het grote publiek moet worden aangeboden'.²⁵

Deze weerstand blijkt ook uit een in 1911 gepubliceerd artikel. De auteur, de bekende homo-emancipator Schorer, verzet zich tegen het homodiscriminerende strafwetartikel 248*bis*. Hij reageert in het artikel op ene heer Van der Mey, die zich ook tegen het nieuwe wetsartikel verzet, maar het niet eens is met Schorer's argument dat homoseksuele gevoelens gelijkwaardig zijn aan heteroseksuele. Hoewel Van der Mey volgens Schorer een veel vrijer standpunt inneemt dan gangbaar is in de publieke opinie, maakt Van der Mey Schorer het verwijt dat hij 'zeer taktloos een oordeel over homosexualiteit en haar uitingen [heeft] willen opdringen dat vlak aanbottst tegen de moreele en aesthetische gevoelens van de overgrote meerderheid onzer landgenooten'. De redactie van *De Amsterdammer* lijkt het ook lastig te vinden om over homoseksualiteit te publiceren. Wanneer Schorer aangeeft graag met Van der Mey in het strijdperk te treden over hun onenigheden, voegt de redactie de volgende voetnoot toe: 'Door dit stuk op te nemen hebben wij niet willen zeggen dat ons weekblad voor zulk een strijdperk het aangewezen terrein zou zijn'.²⁶

De oorsprong van homoseksualiteit

Wanneer er aandacht is voor homoseksualiteit, wordt de vraag naar de herkomst ervan in deze periode regelmatig gesteld. Deze oorsprongsvraag van homoseksualiteit – en niet van heteroseksualiteit of van seksuele oriëntatie als zodanig – verheft heteroseksualiteit op slag tot norm.

Regelmatig wordt homoseksualiteit gepresenteerd als een vrouwelijke eigenschap bij een man of een mannelijke eigenschap bij een vrouw. In het artikel van Schorer uit 1911 wordt deze opvatting van homoseksualiteit tamelijk probleemloos besproken als 'een normale variëteit'.²⁷ Dat is echter meestal niet het geval. Andere auteurs die homoseksualiteit zien als een overgangsvorm tussen man en vrouw lijken deze af te keuren²⁸ of te willen genezen. Zo wordt geopperd dat homoseksualiteit soms het gevolg is van 'de aanwezigheid bij de persoon in kwestie van vrouwelijke + mannelijke cellen in de geslachtsklieren'. Dit biedt mogelijkheden tot behandeling: 'Mocht men dit aannemen, dan moest worden verwacht, dat bij dergelijke homoseksuelen door verwijdering van een geslachtsklier met daaropvolgende implantatie van de geslachtsklier van een jong gezond individu

25 17/11/1923, p.8.

26 14/5/1911, p.10.

27 Idem.

28 17/11/1923, p.8.

genezing der homosexualiteit zou zijn te bereiken.²⁹ Dit brengt ons bij een tweede veronderstelde oorzaak van homoseksualiteit die vaker wordt aangehaald: homoseksualiteit is een ziekte.³⁰ Andere antwoorden op de vraag naar de oorzaak van homoseksualiteit zijn een homosociale omgeving³¹, een seksuele drift³², een op het eigen ik ingesteld meerwaardegevoel vermengd met erotiek gericht op het eigen lichaam³³ en, ten slotte, een oververhitte verbeelding en ontreddering als gevolg van de Eerste Wereldoorlog³⁴.

Homoseksualiteit als negatieve eigenschap

Uit sommige veronderstellingen over de oorzaken van homoseksualiteit blijkt iets over de waardering van homoseksualiteit, maar alleen Schorer spreekt daar expliciet over. Hij betoogt 'dat voor vele homoseksuelen hun liefdegevoel even "heerlijk", even "rein" ook is, als vele heterosexuelen hun liefde voelen'. Hij is zich er daarbij van bewust dat zijn mening 'in flagrante strijd is met die van de overgrote meerderheid'. Volgens Schorer beschouwen 'de meeste heterosexuelen de homoseksuelen nog als diep verachtelijke, laagstaande, tenminste minderwaardige individuen, hoogstens nog als zieken, maar die dan toch als verpeste individuen uit de menselijke samenleving moeten verbannen worden'.³⁵ In de andere artikelen wordt geen expliciet oordeel over homoseksualiteit uitgesproken, maar blijkt uit de context steeds dat het een negatieve eigenschap betreft, bijvoorbeeld wanneer aan homoseksualiteit wordt gerefereerd in het kader van het bespreken van misdaad³⁶, zonde³⁷, of een 'vulgair' toneelstuk³⁸. Ook wordt homoseksualiteit in één adem genoemd met 'cocaineverslaving, luiheid en dronkenschap'³⁹ en figureren homoseksuelen in een opsomming tussen 'ijdelheiten, parasieten, souteneurs, en van geërfd geld levende nietsnutten'⁴⁰.

Niettemin wordt de houding ten aanzien van homoseksuelen met de jaren iets milder. In het eerste decennium wordt nog gesproken over verbanning van homoseksuelen⁴¹, het belang homoseksueel gedrag te voorkomen⁴² en homoseksuelen te genezen⁴³. In het volgende decennium wordt nog wel gerept over genezing van homoseksualiteit⁴⁴ maar wordt tevens opgeroepen tot vergeving van homoseksualiteit

29 14/4/1923, p.2.

30 9/3/1913, p.1; 7/8/1920, p.7; 17/11/1923, p.8.

31 9/3/1913, p.1; 18/8/1934, p.6; 13/1/1940, p.8.

32 4/6/1921, p.3.

33 5/4/1930, p.12.

34 25/4/1925, p.6.

35 14/5/1911, p.10.

36 11/3/1922, p.3.

37 4/6/1921, p.3.

38 3/9/1932, p.13.

39 25/4/1925, p.6.

40 5/4/1930, p.12.

41 14/5/1911, p.10.

42 9/3/1913, p.1.

43 7/8/1920, p.7.

44 14/4/1923, p.2.

elen⁴⁵. In de jaren dertig blijkt uit twee stukken over historische homoseksuele personen zelfs enig medeleven met hun tragische positie.⁴⁶

Homoseksuelen als object

In deze eerste periode wordt aan het perspectief van homoseksuelen zelf nauwelijks aandacht besteed. Geen van de auteurs presenteert zich als homoseksueel of spreekt namens homoseksuelen. Alleen in het artikel van Schorer is enigszins sprake van representatie van homoseksuelen. Hij geeft aan dat zijn mening onder andere is gebaseerd op ontmoetingen met 'honderden homosexeelen'.⁴⁷

1966: verdeeldheid over man-vrouwverhoudingen

De artikelen uit 1966 tonen verdeeldheid over de man-vrouwverhoudingen. In sommige artikelen wordt nog uitgegaan van patriarchale rolpatronen, terwijl die in andere artikelen worden losgelaten en zelfbeschikking voor vrouwen wordt voorgestaan.

Dat de patriarchale verhoudingen nog niet voor alle auteurs ter discussie staan, blijkt uit een artikel over thuissholing. Die vindt plaats 'wanneer een man wordt uitgestuurd naar een ander land' in zijn hoedanigheid van zakenman, wetenschapper of diplomaat. De moeder wordt dan onderwijzeres van de kinderen. Als de moeder te veel tijd kwijt is met het bijstaan van haar man op recepties, wordt geadviseerd 'een meisje met hersens mee te nemen, die het onderwijs kan verzorgen'.⁴⁸ Dat de man betaald werk doet, de echtgenote hem volgt en vrouwen voor de kinderen zorgen, staat niet ter discussie.

Ook een recensie van een boek over ongehuwde moeders ademt dezelfde patriarchale geest. Het boek is verschenen in een reeks die is gewijd aan uiteenlopende probleemgroepen, waaronder 'door iedereen direct als "probleemgroepen" onderkende categorieën als alcoholici en ongehuwde moeders'. De recensente beschrijft hoe de ongehuwde moeder niet langer wordt gezien als 'een immoreel schepsel', nadat men tot het inzicht is gekomen dat ongehuwd moederschap vaak het gevolg is van 'psychische factoren (om het woord gestoordheid te vermijden)':

'De oorzaken van het ongehuwd moeder worden bleken zeer complex en door de moeders zelf of door hun omgeving aangeduide redenen als "verkrachting", "dronkenschap", "onbekendheid met het seksuele gebeuren" of "een ongelukje" niet houdbaar.'

Het artikel laat zien hoe ook mannen het slachtoffer worden van deze zogenaamde 'syndroom-moeders':

45 4/6/1921, p.3; 11/3/1922, p.3.

46 7/1/1933, p.6; 26/8/1933, p.6.

47 14/5/1911, p.10.

48 26/3/1966, p.6.

‘In werkelijkheid ziet de man zich nogal eens in de moeilijke positie geplaatst, dat een vrouw hem alleen maar als verwekker heeft ge-(mis)bruikt, dat zij met hem verder helemaal geen relatie wenst, een eventueel huwelijk met hem van de hand wijst en het kind voor zichzelf opeist.’⁴⁹

Niet alleen worden ongehuwde moeders ‘gestoord’ verklaard, maar ook suggereert de auteur dat hun kinderen beter kunnen worden afgenomen. Vrouwen moeten zich nog steeds beheersen en uit het volledig vrijpleiten van mannen, blijkt de seksueel gedifferentieerde moraal.

Andere auteurs laten de strikte genderrollen meer los. In een boekrecensie wordt op felle toon afstand genomen van ‘ouderwetse’ standpunten, zoals die dat ‘aanvaarding van de rol van moeder en huisvrouw in overeenstemming met de aard van de vrouw [...] essentieel [is] voor haar welzijn’.⁵⁰ Een ander artikel bespreekt anticonceptie en spreekt daarbij vrouwen aan.⁵¹ De beslissing om wel of niet moeder te worden, wordt hiermee tamelijk achteloos bij vrouwen gelegd. Het perspectief van vrouwen legt hier meer gewicht in de schaal dan in eerdere decennia. Ook opvallend is dat in 1966 mannelijkheid wordt benoemd en wordt geassocieerd met negatieve kwaliteiten. Een artikel beschrijft de jeugd van een Amerikaanse ‘neger’, die op straat werd onderwezen ‘in de kunst om een kerel te lijken’: ‘Hij leert daarvoor opscheppen, oplichten, zakken rollen, stelen, handelen in verdoevende middelen, meisjes versieren, en vooral ook vechten.’⁵² Waar de mannelijke identiteit eerder aan gewichtige taken en belangrijke capaciteiten werd gekoppeld, worden nu minder fraaie aspecten benoemd.

1966: groeiende tolerantie ten aanzien van homoseksuelen

Ook in de artikelen over homoseksualiteit voltrekken zich langzame verschuivingen. Zo komt in 1966 het onderwerp meestal tamelijk neutraal aan de orde⁵³ en is homoseksualiteit weer eens het hoofdonderwerp⁵⁴. Homoseksualiteit wordt echter nog steeds beschreven als uiting van een persoonlijkheidsstoornis⁵⁵ en voor het perspectief van homoseksuelen zelf is nog geen plaats.

Waar traditionele gendernormen in dit jaar soms kritischer worden benaderd, wordt soms juist een positiever perspectief geboden op mensen die de traditionele heteronorm overschrijden. Een artikel citeert een Amerikaanse rechter die het oneens is met de beslissing van zijn collega’s om een Canadees het land uit te zetten, omdat hij ‘homofiel’ is. De rechter betoogt dat men vanuit die redenering dan ook kan zeggen ‘dat Sappho, Leonardo da Vinci, Michelangelo, André Gide en misschien zelfs Shakespeare, als ze weer tot leven kwamen, ongeschikt zouden

49 19/2/1966, p.6.

50 16/4/1966, p.6.

51 18/6/1966, p.6.

52 1/10/1966, p.3.

53 1/10/1966, p.8; 29/10/1966, p.9.

54 20/8/1966, p.2.

55 4/6/1966, p.6; 20/8/1966, p.2.

worden geacht om hier te komen wonen'.⁵⁶ *De Groene Amsterdammer* geeft hiermee een podium aan een betoog waarin uitsluiting van homoseksuelen negatief wordt beoordeeld en homoseksualiteit zelfs wordt gekoppeld aan 'bewonderde' mensen.

Toch worden homoseksualiteit en heteroseksualiteit in 1966 nog zeker niet altijd gelijkwaardig geacht. Een boek met de titel *De seksuele minderheden* lokt bij de recensent een felle veroordeling uit omdat het een verdediging zou geven 'van verschillende seksuele afwijkingen en perversiteiten'. homoseksuelen figureren in dit artikel in een opsomming, samen met 'exhibitionisten, incest-bedrijvers, voyeurs, masochisten [...], saliromanen, sadisten, e.a.'.⁵⁷

De jaren '70-'90: het streven naar seksegelijkheid

De artikelen uit de drie hierop volgende decennia, suggereren dat de verdeeldheid in 1966 een symptoom is van een overgangperiode. De nieuwe heersende moraal is dat de achterstelling van vrouwen dient te verdwijnen. Wel is de toon van de artikelen in ieder decennium net even anders.

In de data uit 1971 vinden we één gedichtje waarin de traditionele seksevenhoudingen nog niet worden geproblematiseerd.⁵⁸ In alle andere teksten wordt, vaak op felle toon, afstand genomen van de traditionele genderverhoudingen. Zo wordt het kostwinnersmodel in een artikel, getiteld *Een vrouw is nog steeds geen mens*, omschreven als discriminatie. De auteur stelt aan de kaak dat zij als vrouw niet in aanmerking komt voor overheidsuitkeringen, waarvoor haar echtgenoot in een vergelijkbare positie wel in aanmerking zou komen.⁵⁹ In een recensie, getiteld *Verliefd op een dokter: Lessen in stille berusting*, wordt stevige kritiek geuit op een doktersroman, omdat die een patriarchale, vrouwenonderdrukkende moraal zou propageren.⁶⁰ Ook vinden we in 1971 een column waarin een man zowel zijn afkeer van vrouwelijke voetballers en kogelstoters, als zijn neiging om voetbal een mannensport te noemen, 'discriminatoire' noemt en 'wellicht een deel van een achterhoedegevecht tegen het opdringen van vrouwen op gebieden waartoe ze niet eerder werden toegelaten'.⁶¹

Maar het dominante thema in de artikelen uit 1971 is de internationale strijd voor een meer permissieve abortuswetgeving. Steeds staat het perspectief van vrouwen die hun zelfbeschikking opeisen centraal. Een artikel over de Franse vrouwenbeweging bespreekt de Franse abortuswetgeving in termen van onderdrukking ('een van de meest repressieve [...] van geheel Europa') met als gevolg 'wanhopige vrouwen die zich geen raad meer wisten'. Vrouwen worden in dit artikel aangeduid als 'de onderdrukte helft van de mensheid'.⁶² Ook een artikel over

56 20/8/1966, p.2.

57 4/6/1966, p.6.

58 14/8/1971, p.7.

59 9/1/1971, p.11.

60 25/11/1971, p.12.

61 4/12/1971, p.7.

62 8/5/1971, p.2.

de Ierse vrouwenbeweging ademt identificatie met vrouwen. In het artikel met de titel *Vrouwen moeten zwijgen over politiek* wordt gesteld dat er nergens in West-Europa meer behoefte lijkt aan Dolle Mina's dan in Ierland en dat tegenstanders van de legalisatie van anticonceptiemiddelen 'zoals te verwachten met de onzinnigste argumenten' komen.⁶³ Ook in een interview met een Amerikaanse activiste staat de strijd voor vrouwenemancipatie en in het bijzonder de legalisering van abortus, centraal.⁶⁴

In de artikelen uit 1981 ligt de nadruk op zowel het in beeld brengen, als het bestrijden van de historische ongelijkheid tussen de seksen. Er zijn verslagen van boeken die worden uitgebracht om de door mannen gedomineerde geschiedschrijving aan te vullen met 'vrouwengeschiedenis'⁶⁵, een filmrecensent stelt de tegenstelling tussen mannen en vrouwen ter discussie⁶⁶, er is fascinatie voor de krachtige Italiaanse vrouwenbeweging⁶⁷ en sympathie voor 'een klad- en groene zeepaktie' van feministische vrouwen bij de opening van 'een non-stop harde pornobioscoop'⁶⁸. In een interview pleit een Italiaanse socialiste voor het opheffen van de gedifferentieerde rollen voor mannen en vrouwen:

'De historische rollen van de vrouw als moeder en de man als strijder zijn erg onaangenaam voor allebei. Je moet een stap vooruit doen. De rol van de moeder moet gekombineerd worden met die van de vader. [...] Als er een militair apparaat is, wil ik als vrouw het soort leger dat we hebben meebeheren.'⁶⁹

In 1991 is het streven naar grotere gelijkheid tussen de seksen in *De Groene Amsterdammer* nog steeds dominant. Wel staat in de artikelen uit dit jaar vooral de taaiheid van de ongelijkheden centraal. Beschreven wordt dat de vrouwenemancipatie zich niet heeft doorgezet op het terrein van de liefde⁷⁰, dat de verschillende waardering van mannelijke en vrouwelijke spreekstijlen 'de nog immer sociale ongelijkheid tussen man en vrouw' reflecteren⁷¹ en dat de 'ongelijke tweedeling tussen de geslachten' op de arbeidsmarkt voortduurt⁷². De meeste artikelen ademen vooral teleurstelling uit. In één artikel wordt deze teleurstelling kritisch benaderd en wordt opgeroepen tot meer actie.⁷³ Het laatste artikel uit 1991 toont een andere reactie. Hierin wordt betoogd dat discriminatie op basis van geslacht helemaal niet zo'n grote rol speelt bij het afwijzen van vrouwen die ten opzichte van mannelijke kandidaten even goed of beter gekwalificeerd zijn.⁷⁴ Een dergelijke relativering van de opvatting dat vrouwen structureel worden achterge-

63 10/7/1971, p.5.

64 7/8/1971, p.11.

65 Twee artikelen op 21/1/1981, pp.18-19.

66 18/2/1981, pp.14-15.

67 21/1/1981, p.16.

68 21/1/1981, pp.6-7.

69 25/2/1981, pp.6-7.

70 27/2/1991, pp.23-24.

71 29/5/1991, pp.27-28.

72 7/8/1991, pp.11-12.

73 26/6/1991, pp.15-16.

74 19/6/1991, pp.8-9.

steld, is uniek in de data uit de periode tussen 1970 en 1991. Tien jaar later zien we deze houding echter vaker terug.

De jaren '70-'90: het streven naar seksuele gelijkheid

In de artikelen van voor de jaren zeventig presenteert geen enkele auteur zichzelf als homoseksueel en heeft alleen Schorer aandacht voor het homoseksuele perspectief. Hierna verandert dit plotseling: in de jaren zeventig, tachtig en negentig worden homoseksuelen regelmatig aan het woord gelaten en auteurs zijn dikwijls zelf openlijk homoseksueel. Homoseksualiteit is regelmatig het hoofdonderwerp van de artikelen. De dominante moraal is dat er gelijkheid tussen hetero- en homoseksuelen en meer ruimte voor homoseksualiteit moet komen.

De artikelen uit de jaren zeventig behandelen nog steeds de vraag naar de oorsprong van homoseksualiteit, zij het in negatieve termen (wat het *niet* is) en geherformuleerd (wat de oorsprong van seksuele gerichtheid is). Wat het eerste betreft, rekenen de auteurs af met oude denkbeelden. De veronderstellingen dat homoseksueel gedrag een zonde is, een psychische stoornis of een individueel probleem worden 'zonder toelichting terzijde' geschoven. Dat homoseksueel gedrag door mensen wordt ervaren als een probleem, komt doordat de maatschappij er geen rekening mee houdt.⁷⁵ De vraag naar de oorsprong van een homoseksuele gerichtheid wordt geherformuleerd als een vraag naar de oorsprong van seksuele gerichtheid in het algemeen.⁷⁶ De auteurs stellen tegenover 'de visie dat hetero- en homoseksualiteit als zodanig twee elkaar uitsluitende levenswijzen zijn', het idee dat homoseksueel en heteroseksueel gedrag 'in principe door iedereen te kiezen gedragsmogelijkheden zijn'. De dwangmatige heteroseksualiteit, en daardoor de dwangmatige homoseksualiteit, zijn volgens hen het gevolg 'van de traditionele normen en verwachtingen m.b.t. de rol van "de" man en "de" vrouw en daarmee tevens van de gangbare moraal, waarin seksualiteit wordt verbonden aan liefde, huwelijk en voortplanting'.⁷⁷ In de jaren zeventig is er ruimte om de norm van een genderconforme seksualiteit ter discussie te stellen.

Met dit oorsprongsidee, komt ook het idee dat aan homoseksualiteit de ruimte moet worden gegeven. Niet homoseksualiteit is het probleem, maar de maatschappelijke weerstand ertegen.⁷⁸ Op strijdlustige en optimistische toon betogen auteurs dat de maatschappelijke orde die de heteroseksuele seksualiteit bevoordeelt, hervormd moet worden.⁷⁹

De artikelen uit de jaren tachtig presenteren homoseksualiteit niet langer als een door iedereen te kiezen gedragsmogelijkheid, maar als een niet geproblematiseerd onderdeel van iemands persoonlijkheid. Waar de oorsprongsvraag nog aan de

75 12/12/1970, pp.5,7; 1/1/1975, p.14.

76 12/12/1970, pp.5,7.

77 23/1/1971, p.2; 12/12/1970, p.5,7.

78 12/12/1970, pp.5,7; 23/1/1971, p.2; 18/12/1974, p.14; 1/1/1975, p.14; 13/3/1971, pp.5,7.

79 12/12/1970, pp.5,7; 23/1/1971, p.2; 1/1/1975, p.14.

orde komt, is homoseksualiteit vooral iets wat je nu eenmaal *bent*. Dit blijft zo gedurende de daaropvolgende decennia.⁸⁰

Net zoals de geschiedenis van vrouwen, wordt in de jaren tachtig ook de geschiedenis van homoseksuelen bestudeerd.⁸¹ Er is in de artikelen veel aandacht voor het perspectief van homoseksuelen en de steun voor een gelijkwaardige benadering van homoseksuelen en heteroseksuelen lijkt onder de auteurs unaniem.⁸² Het optimisme uit de jaren zeventig blijkt echter te zijn verminderd. Hoewel de expliciete veroordeling en officiële achterstelling van homoseksuelen is afgenomen, blijkt de dagelijkse praktijk weerbarstig. Verschillende auteurs stellen anti-homoseksuele agressie en de voortdurende ongelijkheid in de politiek en het onderwijs aan de orde.⁸³

In de jaren negentig zijn alle verzamelde artikelen over homoseksualiteit geschreven vanuit homoseksueel perspectief. Waar in de voorgaande decennia het in beeld brengen en bestrijden van het lijden van Nederlandse homoseksuelen een centraal onderwerp was, komt dit nu nauwelijks meer aan de orde. Er wordt wel homoseksueel leed beschreven, maar het gaat hierbij vooral om leed op plekken die ofwel geografisch (de DDR en Rusland⁸⁴), ofwel temporeel (het Nederland van de jaren twintig tot en met zestig⁸⁵) op enige afstand staan. *De Groene* publiceert in de jaren negentig een 'homospecial' en de pleidooien voor het bestrijden van homoseksueel leed in Nederland zijn verdwenen. In plaats daarvan wordt nostalgisch teruggeblikt op de Nederlandse homocultuur uit het verleden, wordt hier en daar gepleit voor het behoud van die homogeschiedenis⁸⁶, en zijn er pleidooien voor het vergroten van homoseksueel plezier in het heden. Zo wordt behoud, herstel en uitbreiding van homo-ontmoetingsplekken toegejuicht en worden lesbiennes opgeroepen hun seksuele verlangens te volgen.⁸⁷ Waar in eerdere periodes homoseksuele verlangens als een probleem werden beschouwd, wordt nu juist de niet-optimale beleving van deze verlangens geproblematiseerd. Homoseksuele gevoelens moeten niet meer worden genezen, maar moeten juist zo intens mogelijk beleefd worden.

2001: vrouwenemancipatie ter discussie

Het ideaal van gelijkheid tussen man en vrouw, dat sinds de jaren zeventig in *De Groene Amsterdammer* leidend is, blijft ook in de vroege jaren 2000 bestaan. Toch onderscheidt deze periode zich van de voorgaande drie decennia doordat de *drive*

80 30/9/1981, p.7; 24/4/1991, pp.20-21; 26/6/1991, pp.26-28; 12/5/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/19/moho-s-en-relsjeiks>, op 28 juli 2011; 18/8/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/33/genezen-van-homoseksualiteit>, op 28 juli 2011.

81 3/3/1982, p.18.

82 18/2/1981, pp.14-15; 30/9/1981, p.7; 3/3/1982, p.18; 5/1/1983, p.9; 9/9/1981, p.14; 22/6/1983, p.13.

83 5/1/1983, p.9; 9/9/1981, p.14; 22/6/1983, p.13.

84 6/3/1991, p.15; 24/4/1991, pp.20-21.

85 26/6/1991, p.25.

86 26/6/1991, p.12; 26/6/1991, p.10; 26/6/1991, p.9.

87 26/6/1991, p.9; 26/6/1991, pp.26-28.

tot verdere emancipatie van Nederlandse vrouwen aanzienlijk lijkt terug te vallen. De verontwaardiging over een onacceptabele ongelijkheid tussen de seksen is veel minder sterk aanwezig. De artikelen over de verhouding tussen mannen en vrouwen vallen grofweg in twee categorieën uiteen. Enerzijds zijn er nog artikelen waarin wordt gesteld dat er een onwenselijke ongelijkwaardige verhouding tussen mannen en vrouwen bestaat.⁸⁸ Anderzijds zijn er artikelen die de indruk wekken dat de auteurs het strijden voor een gelijkwaardige machtsbalans tussen mannen en vrouwen iets voor het verleden vinden.⁸⁹ In verschillende artikelen wordt flinke kritiek geuit op ‘achterhaalde feministische uitgangspunten’, bijvoorbeeld door Solange Leibovici, die fel reageert op een proefschrift over ‘de ongelijkwaardigheid van vrouwen en mannen in de Nederlandse literatuur’ tussen 1945 en 1960:

‘Elk jaar wordt weer een blik vrouwelijke debutanten opengetrokken die meestal niet kunnen schrijven en ook niets bijzonders te melden hebben. Allen profiteren van het feit dat zij vrouw zijn. Ook in academia laten vrouwen zich niet meer wijsmaken dat hun enige recht het aanrecht is. [...] Vrouwendagboeken verschijnen met de regelmaat van een gezonde menstruatie, terwijl jonge lesbo-onderzoekers onder leiding van hun lesbo-promotor dissertaties schrijven over lesbo-auteurs. Hiermee zal een volgende generatie hiërarchiserende-genderopvattingen-onderzoeksters misschien overbodig zijn geworden, en kan de energie op echt interessante literaire problemen gericht worden.’⁹⁰

Het idee dat er ongelijkheden zijn tussen mannen en vrouwen die moeten worden aangepakt, leeft in 2001 minder sterk dan in de decennia daarvoor.

2001-2002: homoseksuelen buiten beeld

De artikelen over homoseksualiteit worden aan het begin van het afgelopen decennium beheerst door de controverse rond imam el-Moumni. Deze imam is in opspraak geraakt na zijn uitspraak dat homoseksualiteit een besmettelijke ziekte is en een gevaar voor de samenleving. Bijna alle auteurs nemen stevig afstand van

88 31/3/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/13/de-seksistische-economie>, op 28 juli 2011; 14/4/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/15/wat-ging-er-mis-tussen-man-en-vrouw>, op 28 juli 2011; 25/8/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/34/lang-leve-de-huisvrouw-m-v>, op 28 juli 2011; 1/9/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/35/de-riedel-van-het-raadsel-tussen-de-benen>, op 28 juli 2011.

89 24/3/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/12/heren-en-damesromans>, op 28 juli 2011; 18/8/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/33/de-vrouw-als-slavin>, op 28 juli 2011; 10/3/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/10/liever-lustobject>, op 28 juli 2011.

90 24/3/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/12/heren-en-damesromans>, op 28 juli 2011.

de uitspraken van el-Moumni.⁹¹ Dit verzet tegen uitspraken die homo- en heteroseksualiteit als ongelijkwaardig voorstellen, lijkt een voortzetting van de voorgaande drie decennia. Dat geldt ook voor de kritische reportages over de onderdrukking van homoseksuelen in Namibië⁹² en het werk van de organisatie *Evangelische Hulp Aan Homofielen* (EHAH) die mensen probeert te genezen van hun homoseksualiteit⁹³.

Toch zijn de artikelen in een aantal belangrijke opzichten anders dan die uit de voorafgaande decennia. Zo stelt voor het eerst in decennia een auteur vraagtekens bij de Nederlandse tolerantie ten opzichte van homoseksuelen.⁹⁴ En hoewel de auteurs het in meerderheid voor homoseksuelen opnemen, verdwijnt het perspectief van homoseksuelen plots weer bijna volledig uit beeld. Ook blijkt uit geen van de artikelen dat de auteur zelf homoseksueel is. De artikelen wekken de indruk dat de druk tot verdere emancipatie van Nederlandse homoseksuelen is verminderd.

Homoseksualiteit als strijdig met de binaire genderorde

Het voorgaande laat zien dat de opvattingen over gender en homoseksualiteit op dezelfde meetmomenten opvallend van karakter zijn veranderd. Dat kan erop wijzen dat onze hypothese correct is dat (veranderingen in) opvattingen over homoseksualiteit sterk afhangen van (veranderingen in) opvattingen over gender, omdat seksuele oriëntatie sterk in termen van gender wordt ervaren en homoseksualiteit dus vooral wordt afgewezen vanwege haar genderdeviante karakter. Maar de parallele ontwikkeling kan ook toeval zijn of een uiting van een indirecter verband.

Er zijn echter aanwijzingen voor een direct verband tussen opvattingen over gender en opvattingen over seksuele oriëntatie. De voorstelling van homoseksuelen als niet-echte mannen of vrouwen, die zoals we al eerder constateerden tegenwoordig wijdverbreid is, blijkt namelijk geen recent fenomeen maar een associatie die gedurende de gehele onderzochte periode letterlijk heeft bestaan. Het is opvallend met welk een grote regelmaat homoseksualiteit wordt voorgesteld als strijdig met het dominante binaire onderscheid tussen mannen en vrouwen. Een enkele keer is er sprake van een associatie van homoseksualiteit met genderdeviantie waarbij de verhouding tussen beide niet direct evident is.⁹⁵ Maar veel vaker is het karakter van de associatie kraakhelder: homoseksualiteit wordt dan consequent voorgesteld als strijdig met het dominante binaire onderscheid tussen

91 2/6/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/22/dialectiek-van-de-tolerantie>, op 28 juli 2011; 30/3/2002, gevonden op <http://www.groene.nl/2002/13/el-moumni-tegen-nederland>, op 28 juli 2011; 12/5/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/19/moho-s-en-relsjeiks>, op 28 juli 2011; 26/5/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/21/bij-een-nieuwe-kruis-tocht>, op 28 juli 2011.

92 14/7/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/28/als-het-volk-dat-wil>, op 28 juli 2011.

93 18/8/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/33/genezen-van-homoseksualiteit>, op 28 juli 2011.

94 2/6/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/22/tijd-voor-herbezinning>, op 28 juli 2011.

95 26/8/1933, p.6; 1/10/1966, p.8;

mannen en vrouwen.⁹⁶ Met het oog op de beschikbare ruimte, beperken we ons hier tot het geven van drie korte voorbeelden afkomstig uit verschillende discourses.

In 1923 wordt gesuggereerd dat homoseksualiteit in sommige gevallen wel eens 'zou kunnen berusten op de aanwezigheid bij de persoon in kwestie van vrouwelijke + mannelijke cellen in de geslachtsklieren'.⁹⁷ In de jaren zeventig wordt, op basis van dezelfde basale notie dat homoseksualiteit in strijd is met de binaire genderorde, opgeroepen tot het loslaten van de genderrollen: 'Als de rolpatronen van mannen en vrouwen hun starheid gaan verliezen [...] dan is het mogelijk dat ook de polarisatie tussen homoseksueel en heteroseksueel gedrag vermindert'.⁹⁸

In 2001 wordt verslag gedaan van de organisatie EHAH die homofilie definieert als 'een vorm van liefde, gebaseerd op een tekort: omdat je niet uitgegroeid bent tot een volwassen man of vrouw, heb je die ander van je sekse nodig om daardoor volledig man of vrouw te zijn'.⁹⁹

De conceptualisering van homoseksualiteit als strijdig met het binaire onderscheid tussen mannen en vrouwen is dus noch een marginaal, noch een nieuw fenomeen. Het is gedurende de gehele onderzochte periode prominent aanwezig. Dat deze notie zo consequent wordt benoemd, betekent niet per se dat deze steeds breed en bewust is onderschreven – het laatste citaat zal wellicht ver afstaan van de expliciete opvattingen van de auteur. Maar het betekent wel dat de notie steeds bekend is geweest en de perceptie van mensen heeft beïnvloed. Als homoseksualiteit consequent op meer of minder gearticuleerd niveau als genderdeviant wordt ervaren, dan zullen opvattingen over gender invloed hebben op de opvattingen over homoseksualiteit. Meer rigide opvattingen over genderrollen, zoals we die in de vroegere decennia zagen, impliceren logischerwijs een sterkere afwijzing van homoseksualiteit (als vorm van genderdeviantie) dan een minder strikte scheiding van man- en vrouwrollen.

Conclusie

In dit artikel hebben we onderzocht of we tot een beter begrip kunnen komen van de wijze waarop houdingen ten aanzien van homoseksualiteit tot stand komen door ons te richten op de rol die opvattingen over gender daarin spelen. Dit hebben we gedaan vanuit de vaststelling dat er zowel empirische als theoretische aanwijzingen zijn voor een nauw verband tussen opvattingen over gender en seksualiteit, maar dat mainstream sociologische verklaringen voor de veranderde

96 14/5/1911, p.10; 14/4/1923, p.2; 17/11/1923, p.8; 29/10/1966, p.9; 12/12/1970, pp.5,7; 23/1/1971, p.2; 1/1/1975, p.14; 9/9/1981, p.14; 24/4/1991, pp.20-21; 26/6/1991, p.10; 26/6/1991, p.12; 26/6/1991, p. 25; 12/5/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/19/moho-s-en-relsjeiks>, op 28 juli 2011; 18/8/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/33/genezen-van-homoseksualiteit>, op 28 juli 2011.

97 14/4/1923,p.2.

98 12/12/1970,p.5,7.

99 18/8/2001, gevonden op <http://www.groene.nl/2001/33/genezen-van-homoseksualiteit>, op 28 juli 2011.

opvattingen over homoseksualiteit in Nederland aan gender hoogstens een bescheiden rol toekennen.

We hebben een verkennende casestudy uitgevoerd naar de mogelijke samenhang tussen opvattingen over gender en homoseksualiteit in *De Groene Amsterdammer*. Op basis van relationeel-sociologische inzichten zou grotere acceptatie van homoseksualiteit begrepen kunnen worden als een aspect van grotere acceptatie van genderdeviantie. Het bestudeerde empirisch materiaal wijst in die richting.

Ten eerste bevestigt het onze hypothese dat steeds op dezelfde momenten en in overeenkomstige richting opvallende veranderingen optreden in opvattingen over gender en seksuele oriëntatie. Tot de jaren zestig geven de artikelen blijk van een tamelijk eenduidige voorstelling van de genderrollen. Zij die afwijken daarvan, zoals losbandige vrouwen en homoseksuelen, kunnen op afwijzing rekenen. De artikelen uit 1966 tonen een overgangsfase. Zo laten enkele auteurs de rigide opvattingen over de vrouwenrol los en is de uitgesproken negatieve waardering van homoseksualiteit niet langer dominant. Vanaf de jaren zeventig is de toon in de artikelen ronduit vooruitstrevend: vrouwen en homoseksuelen zijn gelijkwaardig aan mannen en heteroseksuelen en aan hun ontplooiing dient de ruimte gegeven te worden. Het perspectief van homoseksuelen zelf speelt nu een prominente rol. Dat verandert weer in de vroege jaren 2000. De beleving van Nederlandse homoseksuelen raakt bijna volledig uit beeld. Hun verdere emancipatie komt niet meer aan de orde. Ook de noodzaak tot verdere vrouwenemancipatie is niet langer vanzelfsprekend.

Ten tweede laten de artikelen zien dat sinds 1911 homoseksualiteit aanhoudend in termen van genderdeviantie is begrepen. Dit maakt aannemelijk dat houdingen ten aanzien van gender die ten aanzien van homoseksualiteit beïnvloeden. Immers, als homoseksualiteit wordt ervaren als genderdeviant, zal een afname van rigide opvattingen over gender gepaard gaan met een afname van afwijzing van homoseksualiteit.

Hoewel wij alleen uitspraken kunnen doen over de veranderende houdingen in *De Groene Amsterdammer*, biedt het relationele perspectief aanknopingspunten om de bredere Nederlandse homo-acceptatie te begrijpen. Zo kan de steeds minder expliciete afkeer van homoseksualiteit worden gezien als een aspect van minder rigide opvattingen over gender, die op hun beurt weer voortkomen uit verminderende machtsongelijkheid tussen de seksen. De nog altijd bestaande maar subtielere homonegativiteit kan worden begrepen als het effect van de nog altijd bestaande maar subtielere machtsongelijkheden tussen mannen en vrouwen, waardoor gender nog steeds relevant is. Vanuit het relationele inzicht dat ondergeschikte groepen de door de dominante groep bepaalde en voor henzelf nadelige definities van de werkelijkheid accepteren, is te begrijpen dat ook homoseksuelen (m/v) zelf afkeer uiten van genderdeviantie en zichtbare homoseksualiteit. Ten slotte kunnen ook de in de inleiding besproken vier zaken die volgens Buijs et al. (2008) afkeer van mannelijke homoseksualiteit oproepen worden begrepen als uiting van gehechtheid aan de maatschappelijk verankerde binaire genderorde.

Door het intieme verband tussen normen over gender en seksualiteit te benadrukken, sluit het hier besproken perspectief aan bij theorieën uit de hoek van gender en *queer studies*, zoals het werk van Rubin (1975), Ritch (1980), Butler

(2004; 2008; Salih 2002), Connell (2005; Demetriou 2001) en Sedgwick (2011). Tegelijkertijd zijn er verschillen. Zo hanteren wij een perspectief dat sterker dan de genoemde auteurs de aandacht richt op de veranderingen die zich hebben voltrokken in de houdingen ten aanzien van homoseksualiteit en op de mogelijkheid dat deze in sterke mate het effect kunnen zijn van veranderende afhankelijkheidsverhoudingen tussen mannen en vrouwen.

De resultaten van onze casestudy kunnen niet worden gegeneraliseerd, maar bieden wel aanleiding om in het vervolg met grote aandacht naar gender te kijken bij de studie van veranderende opvattingen over homoseksualiteit. Voor toekomstig onderzoek zou het interessant zijn om ook inzichten uit recente kritische theorievorming in ogenschouw te nemen, zoals het intersectionele inzicht dat verschillende systemen van onderdrukking interacteren, met specifieke gevolgen voor personen in posities waar verschillende vormen van discriminatie elkaar overlappen (Puar 2006; Choo en Ferree 2010). Het ligt voor de hand dat de homoseksualiteit waartoe *Groene*-auteurs zich hebben verhouden in veel gevallen blank, middenklasse, mannelijk, niet-gehandicapt en conventioneel is geweest, en dat deze conceptualisering de geuite opvattingen heeft beïnvloed. Vervolgonderzoek kan ook een genuanceerder beeld scheppen van de bourdieuaanse uitgangspunten door regionale verschillen en contradicties binnen de binaire genderorde in beeld te brengen. Ten slotte zou het interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de afgenomen homonegativiteit niet enkel het gevolg is van de afgenomen relevantie van gender, maar wellicht ook van een ontwikkeling waarin homoseksuelen zichzelf op het niet-seksuele vlak in toenemende mate genderconform zijn gaan presenteren.

Literatuur

- Adolfsen, A. en S. Keuzenkamp (2006) Opinieonderzoek onder de bevolking. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.) *Gewoon doen: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 27-56.
- Anderson, E. en F.M. Cancian (2002) Masculine Domination. *American Journal of Sociology*, 107(5): 1383-1385.
- Bergen, D. van en J. van Lisdonk (2010) Psychisch welbevinden en zelfacceptatie van homojongeren. In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 174-197.
- Bos, H. en J. Ehrhardt (2010) Ervaringen van lesbische en biseksuele vrouwen. In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 94-103.
- Bourdieu, P. (2001) *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. en L.J.D. Wacquant (2007) The Purpose of Reflexive Sociology (The Chicago Workshop). In: P. Bourdieu en L. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press, 61-216.
- Buijs, L., G. Hekma en J.W. Duyvendak (2008) *Als ze maar van me afblijven: Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Butler, J. (2004) *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- Butler, J. (2008) *Gender Trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.

- Choo, H.Y. en M.M. Ferree (2010) Practicing Intersectionality in Sociological Research: A Critical Analysis of Inclusions, Interactions, and Institutions in the Study of Inequalities. *Sociological Theory*, 28(2): 129-149.
- Connell, R.W. (2005) Change among the Gatekeepers: Men, Masculinities, and Gender Equality in the Global Arena. *Signs*, 30(3): 1801-1825.
- D'Emilio, J. (1983) Capitalism and Gay Identity. In: A. Snitow, C. Stansell en S. Thompson (red.) *Powers of Desire: The Politics of Sexuality*. New York: Monthly Review Press, 100-113.
- Demetriou, D.Z. (2001) Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique. *Theory and Society*, 30(3): 337-361.
- Elias, N. (2005 [1965]) *Gevestigden en buitenstaanders: Spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten*. Amsterdam: Boom.
- Felten, H., J. van Hoofd en J. Schuyf (2010) 'Wees jezelf, maar wees niet anders'; hetero-jongeren over homo- en biseksualiteit. In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 54-76.
- Halperin, D.M. (2012) *How to be Gay*. Cambridge: Belknap.
- Hartmans, R. (2002) *De Groene van 1877: Geschiedenis van een dwars weekblad*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Hekma, G. (1992) *De roze rand van donker Amsterdam: De opkomst van een homoseksuele kroegcultuur 1930-1970*. Amsterdam: Van Gennep.
- Hekma, G., S. Keuzenkamp, D. Bos en J.W. Duyvendak (2006) Samenvatting en slotbeschouwing. In: S. Keuzenkamp, D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.) *Gewoon doen: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 221-244.
- Hospers, H. en S. Keuzenkamp (2010) Ervaringen van homoseksuele en biseksuele mannen. In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 77-93.
- Keuzenkamp, S. (2010a) Gewoon homo (kunnen) zijn? In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 24-30.
- Keuzenkamp, S. (2010b) De houding van Nederlanders tegenover homoseksualiteit. In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon: Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 33-53.
- Keuzenkamp, S. (2010c) Samenvatting. In: S. Keuzenkamp (red.) *Steeds gewoner, nooit gewoon Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 14-23.
- Klein, M. van der, S. Tan, I. de Groot, J.W. Duyvendak en D. Witteveen (2009) *Discriminatie is het woord niet. Lesbische vrouwen en homoseksuele mannen op de werkvloer: bejegening en beleid*. Utrecht: College Gelijke Behandeling en Verwey-Jonker Instituut.
- Kooy, G.A. (1980) Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer. In: H.B.G. Casimir, A.K. Constandze en H. Deadt (red.) *Nederland na 1945: Beschouwingen over ontwikkeling en beleid*. Deventer: Van Loghum Slaterus, 40-62.
- Mol, A. (2005) Het leven met technieken voorbij de mythe van de rationaliteit. *Tijdschrift voor de Humanistiek*, 6(23): 70-76.
- Moore, N. (2002) Masculine Domination. *Australian Feminist Studies*, 17(37): 109-110.
- Puar, J.K. (2006) Mapping US Homonormativities. *Gender, Place and Culture*, 13(1): 67-88.
- Rich, A. (1980) Compulsory Heterosexuality and Lesbian Existence. *Signs*, 5(4): 631-660.

- Rubin, G. (1975) *The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex*. In: R.R. Reiter (red.) *Toward an anthropology of women*. New York: Monthly Review Press, 157-210.
- Salih, S. (2002) *Judith Butler*. London: Routledge.
- Schnabel, P. (1990) Het verlies van de seksuele onschuld. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17(2): 11-50.
- Schuylf, J. en A. Krouwel (1999) The Dutch Lesbian and Gay Movement: The Politics of Accommodation. In: B.D. Adam, J.W. Duyvendak en A. Krouwel (red.) *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics: National imprints of a worldwide movement*. Philadelphia: Temple University Press, 158-180.
- Sedgwick, E.K. (1993) Epistemology of the Closet. In: H. Abelove, M.A. Barale en D.M. Halperin (eds.) *The Lesbian and Gay Studies Reader*. New York: Routledge, 45-60.
- Sedgwick, E.K. (2011) Thinking through Queer Theory. In: J. Goldberg (ed.) *The Weather in Proust*. Durham: Duke University Press.
- Seidman, S. (2010) *The Social Construction of Sexuality* (second edition). New York: W.W. Norton and Company.
- Stolk, B. van (1991) De kracht van de moraal: De doorbraak in het emancipatieproces van Nederlandse homoseksuelen. *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift*, 18(1): 3-33.
- Stolk, B. van en C. Wouters (1980) Machtswinst, respect en zelfrespect. Een vergelijking tussen twee studies van groepen buitenstaanders: homoseksuelen en vrouwen. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 7(3): 191-122.
- Tielman, R. (1982) *Homoseksualiteit in Nederland: Studie van een emancipatiebeweging*. Amsterdam: Boom.
- Uhlmann, A.J. (2002) Masculine Domination. *Contemporary Sociology*, 31(4): 407-409.
- Wacquant, L. (2004) Following Pierre Bourdieu into the field. *Ethnography*, 5(4): 387-414.